

Т.М. Тищенко

НОМІНАЦІЯ РИБАЛЬСЬКОГО ЗНАРЯДДЯ ТА ЙОГО ЧАСТИН У СХІДНОПОДІЛЬСЬКИХ ГОВІРКАХ

У статті здійснено системний опис та з'ясовано ареальну поведінку назв рибальського знаряддя та його частин у говірках Східного Поділля, проаналізовано репертуар, структурну організацію номенів у межах парадигм, вказано на основні принципи мотивації назв.

Ключові слова: номінація, рибальське знаряддя, принципи мотивації, Східне Поділля.

The names of fishing implements and their parts in the dialects of Eastern Podillya.

The article deals with the systemic description and areal characteristics of the names of fishing implements and their parts in the dialects of Eastern Podillya. The repertoire of the structural organisation of the names within the paradigm is analysed. Main principles of the motivation of the names are described.

Key words: names, fishing implements, principles of the motivation.

Номинация рыбачьих снастей и их частей в говорах Восточного Подолья.

В статье проанализированы номинативные единицы лексико-семантической группы рыболовных снастей, определены основные принципы мотивации наименований.

Ключевые слова: номинация, рыболовные снасти, принципы мотивации, Восточное Подолье.

Пізнання лексики діалектів вимагає повноти вияву її складу, семантики, географії, функціональної диференціації та генези [3: 19]. Тематична група лексики рибальства в українській діалектології є однією з найменш досліджених, хоча рибальство є давнім заняттям українців, а для певної частини населення було основним. Найповніше народна рибальська термінологія репрезентована у регіональному тематичному словнику А.А. Берлізова [Берлізов] та у словниках Й.О. Дзендзелівського [4], В.А. Чабаненка [8]. Окремі назви лексикографічно представлені у працях Г.Л. Аркушина [Аркушин], Д.М. Брилінського [1], П.С. Лисенка [5], А.А. Москаленка [6], З.Л. Омельченко і Н.Б. Клименко [7], М.Й. Онишкевича [Онишкевич], Г. Шила [9] та ін. Зіставну характеристику рибальських номенів у говірках Одеської області здійснили І. Циганок та Г. Галаш [ЦГ]. Східноподільські назви рибальства не були предметом системного опису, в чому і полягає новизна і актуальність нашої розвідки.

Мета статті – визначити мотиви номінації рибальського приладдя та

його частин у східноpodільських говірках. Об'єктом дослідження є рибальська лексика, зібрана у західних говірках Черкащини, східних – Вінниччини, північних – Одещини, північно-західних Кіровоградщини.

На позначення сукупності рибальських засобів для лову риби у більшості досліджуваних говірок зафіксовано загальноновживану (СУМ, IX, 421) лексему *с'нас'т'і*. Крім неї, у говірках відзначено лексеми *при'лад':а* (Рах., Пав.), *зна'р'ад':а* (Мощ.), *спо'раже'н'.а* (Кот.). Запозичена лексема *інви'н'тар* (Ч.), яка відома СУМ зі значенням сукупність господарських або інших предметів, що входять до складу майна якого-небудь господарства, підприємства, установи (СУМ, IV, 23) в окремих говірках вживається разом з атрибутивом, що вказує на сферу використання реалії *'рибний інви'н'тар'* (Ів.).

У лексико-семантичній групі на позначення рибальського знаряддя чітко окреслюються мікрогрупи на позначення стаціонарного рибальського знаряддя, знаряддя для парного і промислового лову риби та індивідуального рибальського знаряддя.

Лексико-семантична підгрупа на позначення знаряддя для парного лову риби.

Сему 'невід, велика рибальська снасть' передають питома лексема (ЕСУМ, IV, 59) *'нев'ід* (Іван., Рах., Кот., Р., Орл., Соф., Дяк., Ром., Кібл., Ш., Ч., С., Коч., Пер., Кр., См., ВС, Ів., Гл., Рос., Ром., Топ., Мощ., Тр., Крив., Пал., Ват., Гайс., Д., Гайв., Горд., Степ.) та її фонетичні варіанти *'невод* (К., Добр., Дуб., Меч., Ятр., Крут., Мих., ББ), *'н'евод* (Бенд., Дж.), загальноновживані назви *с'ет'* (Меч., Кон.), *'с'етка* (Добр., Р., Дуб., Ятр., Вікт., Дж., Рос.), *'с'ітка* (Ром., Тиш.), *'с'ет'і* (Коч.). В окремих говірках семантична структура лексем *'нев'ід* та *с'ет'* розширюється за рахунок семи 'невелика сіть, якою ловлять рибу два рибалки, ідучи вблід'. На позначення великої рибальської сіті незначні ареали утворюють лексеми *'волок* (Мел., Дуб., Тиш., Гран.) та *воло'чок* (Л.), відомі загальнонародній мові зі значенням 'невелика сітка з матнею для ловлі риби на неглибоких місцях' (СУМ, I, 729). Вузьколокальною на позначення невода є лексема *'путанка* (Коч., Меч.). Можемо припустити, що назва мотивована способом виготовлення цієї снасті. Лексема *до'рошки* (Меч.) повністю архаїзувалась і існує лише у свідомості мовців. Опис снасті знаходимо у Хв. Вовка: «щось подібне до довгого мату розмірів біля 15 – 20 метрів в довжину і біля трьох метрів у ширину, довгі краї заломлені догори та досередини. Ясної, але не місячної ночі її просто розстелюють на поверхні води. Снастю ловили виключно кефаль, яка боїться кожного темного предмету. Кефаль, пливучи зграєю, починає плигати та викидатись на доріжку, де й зостається, бо сплигнути назад до води не пускають загнуті краї» [2, 45].

На позначення середньої частини невода у вигляді вузького, довгого мішка, куди потрапляє риба, у східноpodільських говірках зафіксовано питому лексему *мат'н'.а* (Добр., Іван., Бенд., Рах., Кот., Мел., К., Л., Р., Дуб., Орл., П., Од., Кібл., Ш., Рос., Ч., Меч., Мощ., С., Пер., Ятр., ББ, Красн., Тиш., Кр., Гран., См., Дж., Ів., Тр., Мих., Гайв., Горд., Степ., Гайс., Ват., Крут., Рос.,

Коч.) та її акцентуаційний варіант *матн'а* (Меч.). З таким же значенням лексема функціонує у літературній мові (СУМ, IV, 650), у наддунайських говірках (ЦГ, 96), в українських говірках Нижнього Подністров'я лексема відома зі значенням 'заглиблена частина невода, у яку збирається риба' (Берлізов, 53). Лексеми *кул'* (Рах., Л., Кон., Од., Ч., ББ, Тиш., См., ВС, Пал., Ват., Горд.), *кулик* (П.), *карман* (Дуб., С., Вікт., Кр., Д., Горд.), *ворок* (Іван., Добр., Ч., Коч., Дж.), *ворочок* (Бенд.), *хвіст* (Бенд., ББ, Гл.), *фіст* (Р.), *пазуха* (ББ) на позначення семи 'середня частина невода у вигляді вузького довгого мішка, куди потрапляє риба', очевидно, є вторинними найменуваннями. У «Словнику української мови» вони зареєстровані з іншими значеннями: *ворок* 'мішечок із гострокутним дном для віддушуння сиру, мішок' (СУМ, I, 766), *куль* 'сніп жита або пшениці, обмолочений нерозв'язаним і який використовують для вкривання будівель' (СУМ, IV, 391), *пазуха* 'простір між грудьми й одежею, яка до них прилягає, проріха спереду в сорочці для зручності її одягання' (СУМ, VI, 13), *хвіст* кінцева, крайня частина чого-небудь, кінчик (СУМ, XI, 44). Лексеми *волок* (Гайв.), *волочок* (Соф.) є метонімічними назвами, у більшості досліджуваних говірок ними номінують невелику рибальську снасть.

В основу номінації невеликої сіті, якою ловлять рибу два рибалки, ідучи вбрід, покладено різні релевантні ознаки, зокрема:

- спосіб виробничої експлуатації: *волочити* - *волок*, *волочок*, *волокуша*, *тягнути* - *т'а'гун*, *т'а'гул'а*, *т'а'гул'ка*, *брести* - *бреди*. Лексеми *волок*, *волокуша* у сучасній мові багатозначні, одним із компонентів семантичної структури їх є сема густа сітка для ловлі риби на міліні (СУМ, I, 755);

- спосіб виготовлення снасті: *т'кане"ц'* (П.), *т'каниц'а* (Ів., Л.). Ці лексеми у СУМ подано, хоча зафіксовано лексему *тканка* з позначкою *діал.* на позначення густої тканиної сітки для ловлення дрібної риби (СУМ, X, 150);

- подібність до інших предметів побуту *до'рошка* (Вікт.).

Лексико-семантична підгрупа на позначення стаціонарного рибальського знаряддя.

Перемет – стаціонарне рибальське знаряддя хижацького лову. Снасть, звиту з волосіні з прив'язаними до неї гачками звичайно ставлять поперек течії річки, закріплюючи кінці за дерева або кілки на берегах. У досліджуваних говірках зафіксовано загальнонародну назву *не"ре"мет* (Добр., Л., Р., Кібл., Ш., Меч., Топ., С., Гран., Іван., Бенд., Кот., Орл., П., Ч., Кр., См., Коч., Дж., ВС, Ів., Рос., Мощ., Пал., Рах., Ват., Гайв., Степ., Д.) в різних фонетичних варіантах: *не"ри"мет* (Мих.), *не"ре"м'іт* (ББ, Тр.), *не"ри"м'от* (Гл., Пер.) та досить прозоро мотивовану лексему *не"ре"гач'і* → *перегатити*, *перепинити* (Пав.).

На позначення рибальської лозової снасті, що має форму лійкоподібної корзини зафіксовано загальнонародну лексему *верша* (Добр., Іван., Рах., К., Л., Дуб., Орл., Соф., Ром., Кібл., Ш., Ч., Меч., Топ., С., Коч., Пер., Ятр., ББ, Тиш., Крут., Кр., См., Дж., Ів., Мощ., Тр., Крив., Пал., Гайс., Мих., Д., Гайв., Горд., Степ., ВС, Р.). Акцентуаційний варіант *ве"р'ша* (Кот.,

Сема 'поплавок на великій рибальській сіті, неводі' у східноподільських говірках переважно реалізується лексемою *поплавок* (Добр., Кібл., Тиш., См., Коч., Бенд., Кон., Рос., Рах., Мел., Л., Дуб., Соф., Гайв., Од., Ш., Меч., ББ, Красн., Кр., Гран., Дж., Добр., Рос., Тр., Ват., Д., Кривч., Мощ., Степ.). незначні ареали утворює лексема *галаган* (К., Добр., Орл., Пер., Ятр.) та її фонетичний варіант *галаган* (Кот.), зареєстровані у СУМ з ремаркою *діал.* (II, 15). У говірках Нижнього Подністров'я лексема *галаган* зафіксована зі значенням 'шматок обтесаного легкого дерева, що прикріплюється замість пробки до рибальських снастей і призначений надля тримання їх на поверхні води' (Берлізов, 36). Вузьколокальною на позначення семи є назва *буйок* (ББ, Гл.), відома загальнонародній мові зі значенням 'сигнальний плавок на річці для позначення мілизни, підводних каменів, рибальських сіток та інш.' (СУМ, I, 277). Вторинні номени *качалки* (Добр.), *катушки* (Ів.), *майди* (Пал.), вжиті у множинній формі, вказують на кількість поплавків на великій рибальській сіті, неводі.

На позначення крючка із металом на зимовій вудці у досліджуваних говірках зафіксовано загальнонародні лексеми *гачок* (Кот., Ш.), *кр'учок* (Ів.), *круч'ок* (Гайв.). Фонетичні варіанти лексеми *блешня*, відомої СУМ зі значенням 'прикріплена на кінці волосіні блискуча металева пластинка, що використовується як принада для риби' (I, 223), *блешн'а* (Гус.), *блешн'а* (Мих.), *блешн'а* (Горд.), *бл'існа* (См., ВС.) вживаються спорадично. Лексема *мормишка* (Л., Кон., Р., Дуб., Орл., Ром., Кібл., Ч., Меч., Пер., Ятр., ББ, Кр., Гран., См., Дж., Гл., Рос., Мощ., Тр., Крив., Пал., Ват., Пав., Д.), *мормушка* (Рах., Коч.), *мурмушка* (К.), *мурмишка* (П.) утворює суцільний ареал, інколи функціонуючи паралельно із зазначеними лексемами.

Сему 'рибальська снасть у вигляді сітчастого черпака з довгим держалном, яким підхоплюють і витягають зловлену рибу' у досліджуваних говірках передають лексеми *фатка* (Добр., Бенд., Соф., Меч., С., Коч., Пер., Гран., Дж., Гл., Мощ.), *х'ватка* (Іван., Мел., См., Ів., Гайв.), *п'ідхват* (Гус.), *п'ід^mфатник* (Ч.), мотивовані дією *хватути*. Лексему *хватка* зі значенням 'конусна сітка, напнута на обруч або рамку з держакон, яку використовують для ловлі риби, комах, павуків' зафіксовано у лексикографічних працях (СУМ, XI, 35). Давнє запозичення з лат. *сак* 'сітка для ловіння риби, комах у формі конуса з ручкою' (ЕСУМ, IV, 164) у східноподільських говірках дало ряд похідних, утворених за різними словотвірними моделями, *сак* (С., Ятр., Гайс., Бенд., Кот., К., Ч., Коч., Вікт., Пав., Д., Степ.), *сачок* (Тиш., Кр.), *п'ідсачок* (Красн.), *п'ід^mсачок* (Дяк.), *п'ітсачок* (Крут., Тр.), *подсачок* (Коч.), *п'ітсака* (Кр.), *п'ітсак* (ББ, Л., П.), *п'ід^mсачка* (Добр., Дуб.), *п'ід^mсака* (Гус., Крив.), *п'ід^mсач* (Р.), *п'ід^mсачник* (Орл.), *п'ідсад^mка* (Топ.). Зовнішня подібність знярядь зумовила вживання лексем *верша* (Од., Гран., Мих., Горд.) та *раколоука* (Пал.) на позначення снасті, яка має мішок і довге держално. Номен *па'вук* (Кон., См., Мощ.) вказує на подібність снасті до продукту життєдіяльності павука – павутини. Лексема *па'вук* зі значенням 'сітка квадратної форми для лову риби' відома у західнополіських говірках (Аркушин, I, 22).

Сему 'жердина з порожнистим потовщенням на кінці, якою б'ють по воді, заганяючи рибу в сіті' реалізовано загальноновживаною лексемою *боўт* (К., Ч., Кон., Од., Ром., Гус., С., Тиш., Дж., Крив., Горд., Степ.), варіант - *боўт'* (Дуб., Кібл., Мощ., ББ, Крут.) та суфіксальними дериватами *боўтун* (См., Ват.), *боўтун* (Ів.), *боўтало* (Добр.), *боўтало* (П.), *боўтух* (Вікт.), мотивованими дією, яку спричинює використання цього приладдя, *бовтати* (СУМ, I, 233). Лексема *бовт* із значенням 'знаряддя для положання і загання риби в сіті' відома західноволинським (Корзонюк, 75), поліським (Лисенко, 35), бойківським (Онишкевич, 62) говіркам. Решта лексем на позначення названої реалії мотивовані

- дією, яку виконують: заганяти – *зага/н'айло* (Добр.), *зага/н'ало* (Гайс., Степ.), *за/гонич* (Ятр.), бити – *би/ток* (Пал.), принадювати – *при/нада* (Степ.),
- звуками, які спричинює використання реалії: *храп* (Тр.), *хра/пак* (Бенд.), *хло/пок* (Гл.), *квок* (Гайв.).

Отже, лексико-семантична група назв знарядь лову та їх частин об'єднує декілька підгруп. Майже всі аналізовані семи виявили високу лексичну здеференційованість. Більшість лексем однослівні найменування. Складні описові словосполучення утворені за моделлю «іменник + іменниково-прийменникова сполука», «іменник + прикметник», де залежні слова вказують на особливості конструкції реалії, матеріал виготовлення, час використання. Частина семантичних дериватів постала внаслідок метафоричного перенесення. Не в усіх говірках ТГ однаково наповнена, що пов'язано з позамовними чинниками: в населених пунктах, прилеглих до Південного Бугу чи до Гірського та Гнилого Тікичів, рибальство розвинено краще, а відповідно, у цих говірках зафіксовано і більше назв. Для окремих номенів відзначено варіативність фонетичної структури, що є наслідком міждіалектних контактів. Окремі назви архаїзувались через зникнення відповідних реалій.

Аналіз мотивів номінації знарядь лову та їх частин демонструє активність діалектотворчих процесів у східноpodільських говірках та відкриває перспективи для подальших досліджень.

Позначення говірок

ББ – Берізки-Бершадські Бершадський В, Бенд. – Бендзарі Балтський О, Ват. – м. Ватутіне Звенигородський, Вікт. – Вікторівка Маньківський, ВС – Велика Севастянівка Христинівський Ч, Гайв. – Гайворон Гайворонський К, Гайс. – м. Гайсин Гайсинський В, Гл. – Глибочок Котовський О, Горд. – Гордашівка Тальнівський Ч, Гран. – Гранів Гайсинський В, Гус. – Гусаково Звенигородський Ч, Д. – Дубиново Савранський О, Дж. – Джурин Шаргородський В, Добр. – Добра Маньківський, Дуб. – Дубова Уманський Ч, Дяк. – Дяківка Бершадський В, Ів. – Іваньки Маньківський, Іван. – Іванівка Уманський Ч, К. – Куяльник Котовський О, Кібл. – Кіблич Гайсинський В, Кон. – Конела Жашківський Ч, Кот. – Котюжинці Калинівський В, Коч. – Кочержинці Уманський, Кр. – Красноставка, Крив. – Кривець Маньківський Ч, Красн. – Красеньке Іллінецький В, Кривч. – Кривчунка Маньківський Ч, Крут. – Крутогорб Гайсинський, Л. – Леухи Іллінецький, Мел. – Мелешків Гайсинський В, Меч. – Мечиславка Ульяновський Кір, Мих. – Михайлівка Гайсинський В, Мощ. – Мощене Гайворонський Кір, Од. – Одай Жашківський р-н Ч, Орл. – Орлове Новоархангельський Кір, П. – Пугачівка Жашківський Ч, Пав. – Павлівка

Погребищенський В, Пал. – Паланка Уманський Ч, Пер. – Перейма Балтський О, Р. – Роги Маньківський Ч, Рах. – Рахнівка Гайсинський В, Ром. – Романівка Тальнівський Ч, Рос. – Росоша Теплицький В, Росох. – Росоховатка Катеринопільський Ч, С. – Сальково Гайворонський К, Св. – Свірневе Голованівський К, Сем. – Семирічка Гайсинський В, См. – Смільчинці Лисянський, Сок. – Соколівка Жашківський Ч, Степ. – Степашки Гайсинський В, Тиш. – Тишківка Добровеличківський К, Топ. – Тополі Гайворонський К, Тр. – Тростянець Тростянецький, Ч. – Чечелівка Гайсинський В, Ш. – Шамраївка Ульянівський, Ятр. – Ятрань Новоархангельський К.

Області: В – Вінницька, Ч – Черкаська, К – Кіровоградська.

Джерела:

Аркушин – Аркушин Г.Л. Словник західнополіських говірок: У 2т. Луцьк, 2000.

Берлізов – Берлізов А.А. Лексика рибальства українських говорів нижнього Подністр'я. – Чернігів, 1959. – 82 с.

ЕСУМ – Етимологічний словник української мови: В 7 т. / За ред. О.С.Мельничука. – К.: Наукова думка, 1982–1989. – Т.1–3.

Корзонюк – Корзонюк М.М. Матеріали до словника західноволинських говірок // Українська діалектна лексика. – К.: Наукова думка, 1987. – С.62–268.

Лисенко – Лисенко П.С. Словник поліських говорів. – К.: Наукова думка, 1974. – 260с.

Онишкевич – Онишкевич М.Й. Словник бойківських говірок. – К, 1984. – Ч.І–ІІ.

СБГ – Словарь української мови / За ред. Б.Грінченка. – К.: Наукова думка, 1996. – Т.1–4.

СУМ – Словник української мови. – К.: Наукова думка, 1970–1980. – Т.І–ХІ.

ЦГ – Циганок І., Галаш Г. Із спостережень над рибальською лексикою наддунайських говірок // Діалектологічні студії 7. Традиції і модерн / Відп. ред. П.Гриценко, Н. Хобзей. – Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, 2008. – С. 93 – 99.

Література:

1. Брилінський Д.М. Словник подільських говірок. – Хмельницький, 1991. – 116 с.

2. Вовк Хв. Студії з української етнографії та антропології. – К. : Мистецтво, 1995. – 336 с.

3. Гриценко П.Ю. Моделювання системи діалектної лексики. – К.: Наукова думка, 1984. – 226 с.

4. Дзендзелівський Й.О. Словник специфічної лексики говірок нижнього Подністр'я // Лексикографічний бюлетень. – Вип. VI. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С.36 – 54.

5. Лисенко П.С. Словник специфічної лексики правобережної Черкащини // Лексикографічний бюлетень. – Вип. VI. – К.: Вид-во АН УРСР, 1958. – С.5–22.